

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

Інститут історії, етнології та права

Кафедра історії України

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему: **НАДПРИРОДНІ УЯВЛЕННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ**

Студентки ступеня «магістр» БПУ групи
Галузь знань 0203 Гуманітарні науки
Напряму підготовки 6.020302 Історія
Воловодівської Вікторії Анатоліївни

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Гусєв Сергій Олексійович

Національна шкала _____
Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Вінниця – 2016 рік

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база і методологія дослідження	8
1.1.Історіографія дослідження.....	8
1.2.Джерельна база.....	19
1.3.Методологія дослідження.....	21
РОЗДІЛ 2. Походження запорозьких козаків. Традиції та звичаї	27
2.1. Коріння запорозького козацтва.....	27
2.2. Особливості козацьких звичаїв.....	34
2.3. Особливості релігійності запорозьких козаків.....	51
РОЗДІЛ 3. Характерництво запорозьких козаків	60
3.1. Образ козака-характерника.....	60
3.2. Іван Сірко – великий характерник козацької доби.....	79
РОЗДІЛ 4. Раціональне та ірраціональне лікування	86
4.1. Раціональна медицина запорозьких козаків.....	86
4.2. Знахарство та основи ірраціональної медицини.....	93
ВИСНОВКИ	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	108
ДОДАТКИ	113

ВСТУП

Напевно, ніхто не сперечатиметься, що козаки – досить цікаве «явище» в українській (і навіть світовій) історії. Існує безліч різноманітних згадок про них, і не тільки українських. Однак поряд з їх мужністю, силою, хитрістю та розумом часто зустрічається краплинка містики, яка робить козаків чимось більшим, ніж просто вояками. То може й справді запорожці були не такими вже й звичайними?

Деяких козаків із Запорозької Січі, які займалися ворожінням, лікуванням поранених козаків, їх психотерапією та фізичною підготовкою називали характерниками. У сучасному розумінні це були люди з надприродними здібностями. Офіційна церква звинувачувала характерників у чорнокнижництві. Але завдяки демократичному суспільному устрою на Запорозькій Січі характерництво не тільки не переслідувалося, а навпаки, набуло значного поширення. Характерники користувались повагою у козаків, а народ їх оспівував у думах, легендах, малював на картинах. Міфологізований образ козака-характерника формувався на основі літературних джерел, історичних свідчень очевидців, народних легенд та переказів. Його наділяли багатьма містичними, а часом навіть фантастичними рисами. Звісно, це не зовсім той образ, який кожен звик уявляти при слові «козак», але саме це є іншою стороною монети, яку ми перевернемо.

Українське козацтво є одним з популярних об'єктів для дослідження не тільки у вітчизняній історії, але й в історичних науках інших держав. Подібного явища не було в історії жодної країни. Про козаків у час їхнього розквіту знали не тільки їх найближчі сусіди, а й уся Європа. Неодноразово приїжджали на Україну різні дослідники, щоб ближче познайомитися з життям та побутом козацької верстви. Разом з тим, незважаючи на те, що за історичними мірками це відбувалося відносно недавно, має місце неповна визначеність та різна оцінка тих подій, що відбувалися за часи козацтва.

За слушним висловом В.Б. Антоновича в козацтві найвиразніше і найяскравіше визначилася "провідна ідея, що виявляла собою жадання народу",

основою якої був принцип демократизму і рівного політичного права для кожної особистості [13]. Ці засади простежуються на прикладі діяльності козацтва в різних сферах суспільного життя. Так, освоюючи степові простори, козаки, всупереч панівному феодальному способу виробництва, розвивали власне господарство, що базувалося на вільнонайманій праці. Ґрунтуючись на глибоких історичних традиціях, козацтво відродило перерваний іноземними загарбниками державотворчий процес в Україні. Вагомий його внесок у розвиток матеріальної культури та духовного життя народу.

Зрештою, з середини XVII ст. козацтво почало репрезентувати перед світом український етнос, а українці дістали назву "козацького народу". Історичні джерела свідчать про появу українського козацтва в другій половині XV ст. на теренах так званого "Великого кордону", який протягом тривалого часу розділяв європейську та азійську цивілізації.

Козацькі часи — героїчна і драматична епоха української історії, епоха боротьби за українську державність, за виживання і утвердження українського етносу. Незважаючи на постійну увагу дослідників до історії козащини, далеко не всі її сторінки знайшли своє належне висвітлення, багато чого вимагає подальшого вивчення і глибокого аналізу. Сьогодні, як ніколи, постає необхідність глибше вивчити та зрозуміти специфіку козацьких традицій та звичаїв, медицини, характерництва на всіх етапах історичного розвитку запорозьких козаків.

Найчастіше термін «козак» асоціюється для нас з терміном «воїн». Звісно, козаки були прекрасними воїнами та захисниками своєї землі, проте мало хто колись задумувався, що саме спонукало кожного з них стати на цей шлях і відмовитись від звичайного селянського життя. Війни й суворі умови життя виховували в українських козаках зневагу до комфорту й розкоші, почуття товариства, братерства, мужності і стійкості - всі якості, які повинні бути у воїна, готового в будь-яку хвилину на самопожертву. На Січі дотримувалися звичаїв, які

передавалися від батька до сина, за чим уважно стежили старі козаки. Кожний із запорожців готовий був умерти за свою Батьківщину.

Багато істориків досліджували діяльність українського козацтва саме з аналізом традицій та звичаїв, а не лише військової справи. Серед них особливо виділяються Д. Яворницький, І. Крип'якевич, В. Голобуцький, М. Брайчевський, О.Апанович, М. Костомаров, Г. Хоткевич. Використавши їхні історичні дослідження, визначимо основні моменти, на яких можна побудувати парадигму та основні ідеологічні принципи, на основі котрих можна здійснювати, в умовах сьогодення, дослідження конкретних моментів в процесі вивчення традиційних та нетрадиційних методів лікування або медицини запорозьких козаків загалом.

Незважаючи на значний рівень дослідженості історії українського козацтва, вивченню козацької культури та її генези на тлі традиційної культури інших народів не приділялося достатньої уваги. Наукові роботи з цієї тематики практично відсутні, за винятком, хіба що, опублікованої дисертації Струкевича «Провідні культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини» [10], в якій визначено загальноіндоєвропейське коріння деяких елементів козацького культурно-військового комплексу. Разом з тим, існує обширна спеціальна література, присвячена окремим елементам індоєвропейської культурної традиції, які пізніше успадкувало українське козацтво. В цьому аспекті ми розглянемо праці тих науковців, які займалися вивченням певних проблем загальноіндоєвропейської мілітарної культури взагалі і козацької культурної спадщини зокрема.

Якщо розглядати лише традиції, звичаї – то вони досліджені на високому рівні, але надприродні уявлення козаків майже ніде не фігурують, а це є важливим питанням при вивченні такого феномену історії України як Козаччина.

Отже, вищеперелічені важливі чинники і обумовили вибір теми магістерського дослідження.

Об'єктом дослідження є українське козацтво XV – середини XVII ст.

Предметом дослідження є зародження та подальший розвиток звичаїв, традицій, методів лікування, надприродних уявлень запорозького козацтва XV – XVII ст.

Метою магістерської роботи є розширити знання про традиції, звичаї, медицину запорозьких козаків, особливо ірраціональний бік їх «ремесла».

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі наукові завдання:

- висвітлити основну історіографію та джерела з даної теми;
- визначити передумови та причини виникнення соціальної верстви – козацтва й, у зв'язку з цим, особливості їх звичаєвої культури;
- охарактеризувати вірування запорозьких козаків;
- висвітлити поєднання традиційної медицини та знахарства запорозького козацтва, починаючи з XV і до другої половини XVII ст.;
- дослідити появу на Січі козаків-характерників;
- проаналізувати особливості раціонального та ірраціонального лікування козаків.

Хронологічними рамками дослідження є весь період існування запорозького козацтва (XV-XVII ст.).

Територіальні межі дослідження охоплюють ареал проживання запорозьких козаків, а саме території Запорожжя, Середнього Подніпров'я, Полісся та Брацлавщини.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, науковості і всебічності. У роботі використовувалися загальнонаукові класифікації (системного підходу та системного аналізу) та історичні (проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний) методи дослідження. Історико-аналітичний метод застосовано у процесі вивчення наукової спадщини дослідників, праці яких було проаналізовано. Комплексне використання зазначених методів дозволило реалізувати сформульовані в роботі мету і завдання дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у нашій магістерській роботі вперше здійснено спробу загального дослідження надприродних уявлень запорозьких козаків, які, на жаль, сьогодні недостатньо висвітлені в історіографії історії України.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть бути основою для:

- а) дослідження загальної історії запорозького козацтва XV – середини XVII ст.;
- б) узагальнюючих праць з історії України козацького періоду, студентських наукових робіт з даної проблематики.

Структура роботи обумовлена метою і завданнями дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, 4 розділів з підрозділами, висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг тексту становить 107 сторінок.

Апробація наукового дослідження:

- Іван Сірко – великий характерник козацької України / Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. - Житомир, 2015. – с. 12-14.

- Медицина запорозьких козаків / Вісник студентського наукового товариства інституту історії, етнології та права. - Вінниця, 2016 – Вип 14. – с. 22-29.

Список використаних джерел та літератури

Джерела :

1. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн: пер. з руан. вид. 1660 р. / Гійом Левассер де Боплан; [пер. Л. В. Шабанова]. — К. : Стебеляк О. М., 2012. — 165 с.
2. Величко С. В. Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991.; Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. — 345 с.
3. Ковальский Н. П. Источниковедение истории Украины (XVI — первая половина XVII века). Часть 1. Анализ советских археографических публикаций документальных источников.— Днепропетровск, 1977. — 228 с.
4. Ковальский Н. П. Источниковедение и археография истории Украины XVI — первой половины XVII вв. Часть 2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников.— Днепропетровск, 1978. — 248 с.
5. Ковальский Н. П. Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII века.— Часть 3. Характеристика публикаций источников на иностранных языках. — Днепропетровск, 1978. — 320 с.
6. Мицик Ю. А. Джерела для вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. - 1986.— № 5. — с. 60-80.
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. — К.: Т-во «Знання» України, 1992. — 432 с.
8. Літопис Самовидця. Видання підготував Я. І. Дзира. — К.: «Наукова думка», 1971. — 312 с.

Дисертації :

9. Репан О. А. Козацтво Лівобережної України / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 296 с.

10. Струкевич О. К. Провідні культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини / Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 540 с.

11. Щербак В. О. Формування козацтва в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.)/ Інститут історії України НАН України. – К., 1998. – 346 с.

Література :

12. Антонович В. Збірка праць : Історичні портрети. – К.: РТУ, 1991. – 215 с.

13. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К., 1991. – 344 с.

14. Апанович О. Звичаї українського козацтва / Апанович О. – К., 1998. – 132 с.

15. Апанович О. Культура козацтва / Апанович О. – К., 1991 – 241 с.

16. Аркас М.М. Історія України-Русі / Аркас М.М. - К.: "Вища школа", 1993 – 410 с.

17. Батіг С. Історія України / Батіг С. - Тернопіль, 2000 – 218 с.

18. Велесов П. В. Літопис С. Величка. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. — Київ: Дніпро, 1991.— 642 с.

19. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Історія України: Довідник для учнів та абітурієнтів. - Тернопіль: Богдан, 2003. – 592 с.

20. Голубуцький В.О. Запорозьке козацтво / Голубуцький В. – К., 1994 – 320 с.

21. Готюк О. Історія України / Готюк О. - Тернопіль, 2000. – 185 с.

22. Грачотті С. Українська культура XVII ст. /Грачотті С – К.: «Всесвіт»,1995 – 160 с.

23. Грушевський М. История Украины-Руси. – К.: Левада, 1997. - Т. X.- 696 с.

24. Гужій О.І. Сто великих постатей і подій козацької України. - К.: Арій, 2008. – 464 с.
25. Гуржій О.І. Козацтво в історії України. - К.: Либідь, 2008. – 354 с.
26. Дзира Я. Творець «Запорожской старины» // Український історичний журнал. – 1967. – с. 67-72.
27. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Ужгород: ИНУ, 1932. – 134 с.
28. Замлинський В.О. Історія України в особах IX-XVII ст. - К.: Доники, 1993. – 398 с.
29. Історія русів./ Сочинение Архиепископа Белорусского Георгія Кониского. – К.: Веселка, 2003. -366 с.
30. Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. 3. – 456 с.
31. Історія українського війська. – Львів: «Світ», 1992. – 322 с.
32. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників: Монографія. — Львів: ЛА «Піраміда», 2007. — 288 с.
33. Клепатський П.І. Українська історіографія: XVIII – поч.. XX століття – Запоріжжя, 2000. – 348 с.
34. Крип'якевич І. П. Історія України /Крип'якевич І.П. – Львів, 1990. – 428 с.
35. Лановик Б.Д. Історія України/ Лановик Б.Д. – К., 1985. – 180 с.
36. Лемерсьє-Келькеже Ш. Гетьмани України: історичні портрети/ Лемерсьє-Келькеже Ш. – К.: «Україна», 1991. – 216 с.
37. Липинський В.// Історичний календар. – 2002. – 285 с.
38. Литвин В.М. Історія України: Навч. посіб / В.М. Литвин, В.М. Мордвінцев, А.Г Слюсаренко. – К.: Знання-Прес, 2002. – 475с.
39. Матейко Р. М. Історія України /Матейко Р.М. – К., 1985. – 375 с. .
40. Матисякевич З.М. Історія України /Матисякевич З.М. – К.,1985. – 260 с.
41. Оглоблин О., Томашівський С. // Енциклопедія українознавства. – Париж-Нью-Йорк, 1980. – Т.9. – 328 с.
42. Паньків Є. Історія України / Паньків Є. - Тернопіль, 2000. – 170 с.

43. Паньків М. Історія України / Паньків М. - Тернопіль, 2000. – 252 с.
44. Пеленський Я. В.Липинський – засновник культурницької школи в українській історіографії // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – с. 40-58.
45. Петровський Я. В.Липинський – засновник культурницької школи в українській історіографії // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – с. 55-62.
46. Перегуда Є. Михайло Драгоманов // Історія України в особах: ХІХ – ХХ ст. – К.: Україна, 1995. – 262 с.
47. Ролле Й.Й. Історичні оповіді. –К.: Либідь, 1984. – 368 с.
48. Сас П.М. Козаки // Історія української культури: У 5 т. — Т. 3. — К., 2003. – 423 с.
49. Семчишин О. П. Тисяча років української культури / Семчишин О.П. – К., 1992 – 288 с.
50. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів: Птах, 1938. – 212 с.
51. Смолій В., Ричка В. В.Липинський та його праця «Україна на переломі» // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – с. 88-95.
52. Соловйов О. Історія України / Стебельний О. – К., 1983. – 309 с. – с. 169.
53. Субтельний О. Україна: історія /Субтельний О. - К.: "Либідь", 1993. – 291 с.
54. Субтельный О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1994. – 736 с.
55. Сушинський Б. Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть. - Одеса: ВМВ 2004. – Т.2. – 438 с.
56. Флоря Б. М. Запорозьке козацтво.// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.: 1. /Флоря Б.М. – К; 1992. – 328 с.
57. Фудима Г. Практична магія стародавніх слов'ян/ Фудима Г. – К., 2001. – 238 с.
58. Хинчевська-Геннель Т. Дикі поля у вогні / Хинчевська-Геннель Т. – К., 1968. – 238 с.
59. Шевченко Ф.П. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів. –

К., 1991. – 188 с.

60. Щербак В. Козацтво і православ'я / Щербак В. – К.: «Київська старовина», 1993. – 248 с.

61. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків /Яворницький Д.І. - Т.1 - Львів: видавництво «Світ», 1990. - 319 с.

62. Ягурний Ю.С. Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства / Ягурний – К.: «Лебідь», 1999. – 178 с.

63. Ящук В. Нові видання про «Козацькі могили» / В.Ящук // Прапор перемоги. – 2004. - № 46. – с. 45-78 с.